

بازشناسی اصول سلسله مراتب مکانی در مساجد سنتی ایران و تحلیل آن با روش نحو فضا (مطالعه موردی: مساجد شهر شیراز)

معماری به صورت ابزاری برای پاسخگویی به نیازهای انسان است و در این زمینه، مساجد به عنوان یکی از جلوه‌های معماری اسلامی، سهم ویژه‌ای در پاسخگویی به نیازهای روحی انسان برعهده دارد. مساجد در گذر زمان دارای اصولی واحد برای ایجاد سلسله مراتب هستند. این پژوهش به دنبال بازشناسی سلسله مراتب در مساجد شهر شیراز است تا بتوان آن را در مساجد معاصر شیراز مورد استفاده قرار داد. بر همین اساس در ابتدا با مراجعه به متون معماری و نیز دیدگاه صاحب نظران، به بازشناسی اصل سلسله مراتب مکانی پرداخته شد و سپس به تعریف علمی این کلمه و یافتن بن مایه‌های آن پرداخته شده است. برای این منظور از روش توصیفی-تحلیلی برای بدست آوردن مبانی نظری و از روش نحوه فضا به کمک نرم افزار Depthmap برای تحلیل چهار مسجد نمونه موردی برگرفته شده است. یافته‌های پژوهش بیانگر این موضوع است که در مساجد شهر شیراز، فضاهای عمومی که بیشتر مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند، مانند شبستان در درجه اول دسترسی در نظر گرفته شده‌اند و تمام فضاهای دیگر دارای محرمیت بیشتری بودند و در درجه دوم دسترسی قرار داشتند تا جایی که افراد استفاده کننده عادی حتی شاید متوجه وجود این فضاها در مسجد نمی‌شدند. همچنین در مساجد شهر شیراز در صورتی که امکان ایجاد دو ورودی بوده است، دو ورودی را از دو محل کاملاً متفاوت می‌ساختند تا جایی که حتی مساجد ارتباط دهنده دو محله با هم بودند.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی اصول سلسله مراتب مکانی در مساجد سنتی ایران.
۲. تحلیل سلسله مراتب مکانی مساجد شیراز با روش نحوه فضا.

سؤالات پژوهش:

۱. چه عواملی بر شکل‌دهی به ساختار مکانی مساجد سنتی ایران تأثیرگذار بوده است؟
۲. سلسله مراتب مکانی مساجد شیراز بر چه اساسی بوده است؟

کلیدواژه‌ها: سلسله مراتب مکانی، مساجد سنتی ایران، نحوه فضا، طراحی، مساجد شیراز.

مقدمه

اصول حاکم بر معماری سنتی ایران، ریشه‌های عمیقی در ایدئولوژی و اعتقادات این مرز و بوم دارد. بنابراین می‌توان گفت اصول معماری ایران برگرفته از هویت و مفاهیم بومی است و به عنوان الگوی مهمی در عناصر سنتی تجلی یافته است. معماران سنتی علاوه بر توجه به ظاهر، به باطن و معنایی ارزشمند نهفته در آن توجه داشته و روش‌های نهفته و اصول قانونمندی برای ایجاد فرم‌های فضایی در نظر می‌گرفتند. هر کدام از اصول مفهوم خاصی را در یک بافت سنتی شهری ایجاد می‌کرد. با ورود اسلام به مرزهای ایران، جهان‌بینی معمار سنتی تحت تأثیر این شیوه تفکر قرار گرفت. ایرانیان نیز با الهام از فرهنگ سنتی خود، محیط‌های مطلوبی را برای زندگی خویش فراهم می‌کردند که ساخت این ابنیه به ویژه در دوران اسلامی، تا حد زیادی متأثر از عقاید دینی و مذهبی مردم در آن دوران بود. معماری مسجد از موضوع‌های حساس هنر معماری است. در ورای این وحدت و پیوستگی یک شالوده انکارناپذیر دیده می‌شود که تفهیم آن برای درک سنت ایران ضروری است. اصل سلسله مراتب به عنوان یکی از مهمترین اصول معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی است که به تعبیری به عنوان یکی از نموده‌های تفکرات و اندیشه‌های اسلامی مطرح و همچنین بدلیل خصوصیات خاص سنت، دارای ابعاد مختلفی از آن گشته است؛ اما به دلایل گوناگونی چون نگرش کالبدی در ساخت مسجد، عدم توجه به معنا و کارکرد فضایی و غفلت از تأثیرگذاری محیط بر ابعاد معنوی انسان و ... این اصل در مساجد امروز مورد کم لطفی و بی‌توجهی قرار گرفته است. این اصول ریشه در فرهنگ و شیوه زندگی مردم داشته و بعد از اسلام نیز با جهان بینی اسلامی آمیخته شده و آثار معماری بی نظیری را به وجود آورده است. در کنار این موضوع، در نظریه‌ای که به وسیله بیل هیلیر^۱ (۱۹۸۶) مطرح شد، برای اولین بار با استناد به عامل تفاوت فضا، به بررسی ارزش‌های مختلف فضایی در یک پلان با استفاده از روش‌های کمی (روابط ریاضی نحو فضا) پرداخته شد. این در حالی است که تا پیش از این، در نظریات راپاپورت^۲، تشخیص ارزش فضایی تنها با استفاده از روش‌های کیفی انجام می‌پذیرفت. چنین به نظر می‌رسد که استفاده از روش‌های کمی در بررسی جایگاه فرهنگ ساکنین در شکل‌دهی به ارزش‌های فضایی می‌تواند زمینه‌ساز چشم‌اندازی نو در این باب باشد از این رو تحقیق و تفحص در مفاهیم سلسله مراتب و نوع نگرش بدان در معماری مساجد گذشته و سعی در ریشه‌یابی اصول حاکم بر سلسله مراتب در معماری مساجد به کمک روش نحو فضا و نرم افزار Depthmap کمک به شناخت این موضوع دارد.

در همین ارتباط از میان گونه‌های مختلف معماری، مسجد را به عنوان بیش‌ترین نمود تجلی این اصول تبیین نموده و با انتخاب چهار مسجد حلیج نظام، حاج علی‌رضا، حاج غنی و نصیرالملک در شهر شیراز، سعی در تحلیل نحوه نمود پذیری این اصول در این ساختارهای معمارانه را دارد. سلسله مراتب در مساجد به عنوان یکی از نمودپذیرترین موضوع‌های معماری اسلامی همواره مورد توجه و اهتمام بوده است. صاحب محمدیان^{۱۳۸۶} در پژوهشی با عنوان سلسله مراتب محرمیت در مساجد ایرانی، یکی از وجوه سلسله مراتب را سلسله مراتب محرمیت بیان داشته است و سپس در مساجد ایرانی به گونه‌بندی مساجد در نحوه ورود به صحن و مقایسه این موضوع با نحوه ورود به ایوان و گنبد خانه پرداخته است. در نهایت چنین نتیجه گرفته که تمهیداتی همچون سلسله مراتب محرمیت در مساجد

^۱ Bill Hillier

^۲ Rapaport

ایرانی، احساس قرار گرفتن در ساحتی دیگر گونه را برای مخاطب تشدید می‌نمایند و در جریان سلوک و انتقال مخاطب از ساحتی به ساحت دیگر دخیل و موثرند. چمن‌فر (۱۳۹۱) در پژوهشی دیگر با عنوان حفظ هویت معماری ایرانی از دیرباز تا معاصر با حضور سلسله مراتب، به این موضوع پرداخته است که اصل سلسله مراتب در معماری ایرانی از گذشته تا به امروز در کلیه بناهای معماری و حتی شهرسازی ایران حضور داشته است که عوامل آن شامل مقیاس، تناسبات، ارزش مکانی، حریم و محرمیت می‌شوند. طبیبیان (۱۳۹۰) در مقاله دیگری با عنوان بازتاب اصل سلسله مراتب در شهرهای ایرانی -اسلامی، سلسله مراتب را به عنوان یکی از مهم ترین اصول موجود در عرفان اسلامی و مورد استفاده در شهرسازی ایرانی -اسلامی معرفی کرده است. او در ادامه این اصل را یکی از مهم ترین قوانین لازم برای دستیابی به انسجام شهری می‌داند. رضایی (۱۳۹۴) در پژوهشی دیگر با عنوان بازشناسی اصل سلسله مراتب در معماری مساجد ایران، به بازشناسی اصل سلسله مراتب به عنوان یکی از عوامل مهم ایجاد احساس معنوی از ابعاد گوناگون در معماری مساجد و ریشه‌یابی این اصل می‌پردازد و در ادامه می‌نویسد که این اصل به‌عنوان تمهیدی است که معماران ایرانی گونه اول آن را در بدو ورود انسان به مسجد به کار گرفته‌اند و گونه دیگر آن ورود به ایوان و گنبدخانه است. موسوی پور در مقاله‌ای انگلیسی با عنوان مفاهیم اساسی معماری اسلامی بر اساس آیات قرآن کریم، به دنبال درک مفاهیم توضیح و درک معماری اسلامی بر مبنای برخی آیات قرآن کریم در این زمینه است که نتیجه حاصل از آن نشان‌دهنده اهمیت رعایت سلسله مراتب در قرآن است (Mousavipour and etc, ۲۰۱۵). آنچه از بررسی پژوهش‌های فوق بر می‌آید این است که تحقیقاتی که تا به حال انجام گرفته است همیشه به دنبال بررسی سلسله مراتب به عنوان یک عامل کامل جداگانه‌ای از معماری بوده است. اما در این تحقیق به دنبال بررسی عامل سلسله مراتب با توجه به بستر معماری بنای مساجد شیراز است. در ادامه به توضیح کلید واژه‌ها در منابع مرتبط پرداخته شده است. در مقاله حاضر از روش تحقیق ترکیبی استفاده شده است، از این رو این تحقیق شامل بخش کیفی و کمی می‌باشد. در بخش اول و کیفی آن به گردآوری اطلاعات، به‌صورت کتابخانه‌ای در مبنای نظری پرداخته شد و در ادامه این اطلاعات به منظور پیدا کردن معیارهایی جهت تحلیل سلسله مراتب به وسیله روش نحو فضا، به منظور پاسخگویی به سؤالات پژوهش، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت.

نتیجه‌گیری

با وجود پیچیده‌تر شدن مساجد شیراز، این مساجد همچنان با رعایت کردن عواملی شامل درجه اول قرار دادن خوانایی شبستان، توجه به محرمیت فضاها، درجه دوم خوانایی قرار دادن فضاها، دیگر، توجه به نیازهای زمانه خود و ایجاد فضاها، چند عملکردی و هم پیوند با فضاها، مجاور، وجود درهای متعدد از بافت های مختلف شهری به مسجد در صورت امکان، توجه به دیدی بصری و طراحی این دید با توجه به محل مسجد در بافت شهری، سلسله مراتب مکانی را ایجاد و تقویت کنند. معیار های روش نحو فضا جهت تحلیل سلسله مراتب مکانی عمق، قابلیت دید، هم پیوندی، نمودار توجیهی، و نمودار خوانایی یا شاخص می‌باشند. سلسله مراتب مکانی در مساجد شهر شیراز بدین

گونه است که مساجد در طول زمان دارای فضاهای بیشتری شده که این فضاهای بیشتر باعث بزرگ‌تر شدن مساحت مساجد برای پاسخ‌گویی به این نیاز شده و همچنین فضاهای عمومی که شامل شبستان‌ها می‌شد، با خوانایی درجه اول طراحی شده‌اند، با این وجود در انتهای شبستان‌ها فضاهای دنجی برای افرادی که نیاز به حریمیت و خلوت داشته‌اند ایجاد شده است. اما تمام فضاهای دیگر به جز شبستان در درجه دوم دسترسی قرار گرفته و دارای حریمیت بوده‌اند تا جایی که افراد استفاده‌کننده عادی حتی شاید متوجه وجود این فضاها در مسجد نمی‌شدند. سلسله مراتب مکانی در فضاهای مساجد در شیراز به دو گونه است: گونه اول و معمول‌تر، دو و یا حتی سه ورودی غیرمستقیم به صحن مسجد وجود داشته است که بافت‌های مختلف شهری را به هم متصل می‌کرده است، گونه دوم دارای یک در ورودی به صحن بوده که نسبت به گونه اول دارای فضاهای کمتر و پلان ساده‌تری بوده است. همچنین می‌توان عدد ۰٫۹ را استاندارد مناسبی برای عدد خوانایی در مساجد شیراز در نظر گرفت از آنجایی که این عدد از نمودار عمق و هم‌پیوندی بدست می‌آید، در صورت به‌دست آمدن عددی بالاتر از ۰٫۹ می‌توان آن مسجد را از نظر سلسله مراتب مکانی مناسب دانست.

منابع:

- اردلان، ن؛ بختیار، ل. (۱۳۸۰). حس وحدت. ترجمه حمید شاهرخ، اصفهان: نشر خاک.
- بحرینی، س. (۱۳۹۲). فرآیند طراحی شهری. تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- پیوسته گر، ی، حیدری، ع، کیایی، م. (۱۳۹۶). بررسی عامل تفاوت فضا و ارزش فضایی در خانه‌های سنتی ایران با استفاده از روش چیدمان فضا، مطالعات محیطی هفت حصار، شماره ۲۰، ص ۱۴-۵.
- چمن فر، ش، سلیمی، س. (۱۳۹۱). حفظ هویت معماری ایرانی از دیر باز تا معاصر با حضور سلسله مراتب، همایش ملی صدسال معماری و شهرسازی ایران معاصر، سازمان نظام مهندسی ساختمان استان البرز: کرج.
- چینگ، ف. (۱۳۹۴). الفبای معماری. ترجمه علی یاران، تهران: نشر چاپ دانشگاه تهران.
- حیدری، ع؛ قاسمیان، ع و کیایی، م. (۱۳۹۶). تحلیل ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران با استفاده از روش نحوفضا مطالعه موردی: مقایسه خان‌های یزد، کاشان و اصفهان، شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۸، ص ۳۳-۲۱.
- حیدری، ع. قاسمیان، ع. (۱۳۹۸). تحلیل نمودپذیری مفهوم قناعت در الگوی خانه‌های سنتی ایرانی (نمونه موردی: خانه مرتاض در یزد)، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲۳، ص ۱۰۸-۸۷.
- ذوالفقار زاده، ح. زرکش، ن. (۱۳۹۵). کندوکاوی بر اصل سلسله مراتب در معماری اسلامی و فولدینگ. چهارمین کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری، تهران، دبیرخانه دائمی کنفرانس، دانشگاه شهید بهشتی.
- رضایی، س. (۱۳۹۴). بازشناسی اصل سلسله مراتب در معماری مساجد ایران. همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران، یزد، موسسه معماری و شهرسازی سفیران مهرازی، یزد: دانشگاه علم و هنر یزد.
- سازمان میراث فرهنگی شیراز.
- صاحب محمدیان، م. (۱۳۸۶). سلسله مراتب حریمیت در مساجد ایرانی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹.
- صارمی، ح؛ خدا بخشی، س. (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی جهت‌گیری شبستان در مساجد سنتی و معاصر. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۴، ص ۸۴-۶۵.

طاهر طلوع دل، م؛ مهدی نژاد، ج و صادقی حبیب آباد، ع. (۱۳۹۵). بازشناسی مانایی ماهیت انگاره های قدسی در معماری اصیل اسلامی ایران مبتنی بر شناسایی هویت پایدار کالبد مساجد جامع ایرانی، دو فصلنامه معماری و شهرسازی پایدار، شماره ۲، ص ۱۷-۳۰.

طیبیان، م؛ چرنگو، ن؛ عبدالمهری مهر، ا. (۱۳۹۰). بازتاب اصل سلسله مراتب در شهرهای ایرانی -اسلامی، نشریه دوره، شماره ۷،

گروتز، ی. (۱۳۸۶). زیبایی شناسی در معماری، ترجمه جوانشاه پاکزاد، توران، چاپ سوم، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

مایس، پ. (۱۳۸۳). نگاهی به مبانی معماری از فرم تا مکان همراه با تحلیل و قیاس با مبانی معماری ایرانی، ترجمه و تعلیق سیمون آیوازیان، تهران: نشر چاپ دانشگاه تهران.

ندیمی، ه. (۱۳۷۳). مقاله حقیقت. مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و برنامه ریزی شهری، میراث فرهنگی، تهران.

نقی زاده، م. (۱۳۷۷). مقاله صفات شهر اسلامی در متون اسلامی. مجله هنر های زیبا، شماره ۵ و ۴.

Brown. F., & Bellal. T. (۲۰۰۱). Comparative analysis of Mzabite and other Berber domestic spaces, Proceedings of the ۳th International Symposium on Space Syntax, Atlanta, GA.

Gibson, J.J. (1986). The Ecological Approach to Visual Perception (New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Inc).

Hillier, B., & Hanson, J., & Graham, H. (۱۹۸۶). Ideas are in things: the application of the space syntax method to discovering house genotypes. Environment and planning B: planning and design.

Mostafa, A., & Hassan, F. (2013). "Mosque layout design :An analytical study of mosque layouts in the early Ottoman period". Frontiers of Architectural Research, 2, 445-456.

Mousavipour, M., & Peyvastehgar, Y., & Hayaty, H. (۲۰۱۵). "Explain the Basic Concepts of Islamic Architecture, Based on the Verses of the Holy Quran". Cumhuriyet Üniversitesi Fen Fakültesi Fen Bilimleri Dergisi; Vol 36, No 4 (2015): Special Issue II; 2273-2288.

Tandy, C.R. V. (۱۹۶۷). The isovist method of landscape survey, in Symposium: Methods of Landscape Analysis (Ed) HC Murray (London, Landscape Research Group) : 10-9.

Turner, A. (۲۰۰۷). "from axial to road-centre lines: A new representation for space syntax and a new model of route choice for transport network analysis." Environment and Planning B: Planning and Design, 34(3), pp 539-555.